

IMPERATORSKI UNIWERSYTET WILEŃSKI A POCZĄTKI LITEWSKIEGO ODRODZENIA NARODOWEGO

I

Jaką rolę odegrał Imperatorski¹ Uniwersytet Wileński w kształtowaniu się litewskiej świadomości narodowej w XIX wieku? Formułowane w historiografii odpowiedzi na to pytanie, samo w sobie stanowiące założenie badawcze, a więc wymagające merytorycznego uprawomocnienia – jeśli w ogóle się pojawiały, bo wielu historyków uznałoby kwestię za bezprzedmiotową – zmieniały się w czasie, przynosiły wyraźne przesunięcia akcentów i wciąż zachowują charakter hipotez. Jak zauważył w tomie przygotowanym z okazji 430 rocznicy założenia uczelni jego redaktor, Alfredas Bumblauskas, co najmniej do drugiej połowy XX wieku dominowała koncepcja, mająca swoje źródło jeszcze w dziełach Józefa Bielińskiego², w myśl której Uniwersytet Wileński był niemal wyłącznie „przejawem cywilizacji polskiej”³. Potwierdzeń tej obserwacji nie brakuje: pierwszy tom studium Daniela Beauvois *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832* jest w całości poświęcony Uniwersytetowi Wileńskiemu. Taką konstrukcję całości autor wyjaśniał następująco: „Rozpoczęcie od Uniwersytetu poniekąd narzuca się nam już ze względów uczuciowych: właśnie on jest kolebką najświeższej generacji

¹ Nazwy tej używam za dokumentami założycielskimi Uniwersytetu, zob. *Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu w Wilnie*, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/18078/edition/27190/content> [dostęp: 2.11.2022]; *Ustawy czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i szkół jego Wydziału*, w: J. Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793–1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa 2012.

² Zob. J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, T. 1 i 2, Kraków 1899–1900.

³ A. Bumblauskas, *Vilniaus universitetas: istorinės ir istoriografinės kolizijos*, w: *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, red. Alfredas Bumblauskas i in., Vilnius 2012, s. 46.

kultury polskiej w XIX w. – by wspomnieć tylko wspaniałą, potężną trójkę złożoną z Mickiewicza, Słowackiego i Lelewela [...]”⁴. W innej pracy Beauvois niejako dopowiadał: „Paradoksalnie, Wilno – stolica Litwy, w latach 1803–1832 siedziba świętego Uniwersytetu i administracyjne centrum najgęstszego okręgu szkolnego w cesarstwie – w niewielkim stopniu przyczyniło się do rozbudzenia świadomości narodowej wśród Litwinów”⁵. I choć francuski historyk poświęcił w obu tekstach wiele uwagi działaniom i inicjatywom środowisk uniwersyteckich, służącym „rozwojowi kultury litewskiej”, postrzegał je konsekwentnie jako „działania grupki amatorów”⁶ lub wyraz zainteresowań naukowych poszczególnych wykładowców uniwersytetu⁷.

Inaczej przedstawiał efekty tych inicjatyw i działań Jerzy Ochmański, pisząc: „Uniwersytet Wileński był polską uczelnią i stanowił najwyższy w pierwszej połowie XIX w. wykwit polskiej kultury umysłowej. Oddziaływał on jednakowoż dodatnio i pobudzająco również na inteligencję litewską, która – wychodząc po części z jego murów – wyrażała pragnienie podźwignięcia litewskiej z ducha i treści twórczości kulturalnej”⁸.

Historiografia litewska ostatnich dekad, świadoma pozanaukowych uwarunkowań tematu (uniwersytet polski czy litewski?) i dokonująca swoistej rewizji paradygmatów badawczych w odniesieniu do XIX wieku, daje odpowiedź jeszcze inną, zbliżoną do konkluzji Ochmańskiego, ale bardziej powściągliwą z jednej strony, a z drugiej bardziej złożoną, wielowymiarową, bo obejmującą obszary pozostające niekiedy w cieniu zjawisk, zdarzeń i tendencji pierwszoplanowych, a zarazem uwzględniającą historycznokulturową specyfikę epoki. Przywołany już Alfredas Bumblauskas pisał w innym fragmencie cytowanego wywodu: „[...] nawet w «najbardziej polskim» okresie uniwersytetu – w pierwszym 30-leciu XIX wieku – język polski nie był jego językiem jedynym; jednocześnie, zwłaszcza w latach rozkwitu uczelni, umacniał się tu nurt lituanistyczny; ogólnie rzecz biorąc, Uniwersytet Wileński był utrzymywany dzięki wysiłkom i zasobom Wielkiego Księstwa Litewskiego i służył rozwojowi społeczeństwa Litwy”⁹. Taka odpowiedź potwierdza zasadność pytania otwierającego ten artykuł i sygnalizuje kierunki

⁴ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, Tom 1: *Uniwersytet Wileński*, przeł. I. Kania, Lublin 1991, s. 10–11.

⁵ D. Beauvois, *Rzeczpospolita polsko-litewska w XVIII wieku i pięć narodów na jej obszarach w wieku XIX*, przeł. J. M. Kłoczowski, w: *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, red. J. M. Kłoczowski, Lublin 2000, s. 289–290.

⁶ Tamże.

⁷ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie...*, dz. cyt., s. 264–266.

⁸ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1990, s. 191.

⁹ A. Bumblauskas, dz. cyt., s. 47.

badawczych poszukiwań. Potwierdza i sygnalizuje po części, bo koncentruje się na pierwszym elemencie podejmowanego tu tematu, na instytucji. Aby zatem uzasadnienie było kompletne, trzeba, choćby najogólniej, przyjrzeć się temu, jak historiografia litewska (i nie tylko) umiejscawia na mapie dziejów Litwy litewskie odrodzenie narodowe.

II

Proces formowania się nowoczesnego litewskiego narodu politycznego, nazywany zwykle w literaturze przedmiotu litewskim odrodzeniem narodowym i w zależności od przyjmowanych przez autorów koncepcji badawczych opisywany zgodnie z tą nazwą w kategoriach kontynuacji, postrzegany jako następstwo zasadniczej transformacji i sytuowany w kontekście modernizacji, bądź w końcu, zwłaszcza w nowszych pracach, przedstawiany z perspektywy spajającej te ujęcia i analizowany w duchu współczesnych teorii narodu i nacjonalizmu, datowany jest w zasadzie przez wszystkich badaczy na II połowę XIX wieku i początek kolejnego stulecia.

Przedstawiciele różnych orientacji badawczych zgodni są też w eksponowaniu zjawisk, które stanowiły rdzeń tego procesu. Pierwszym z nich była aktywność litewskiej – a zarazem litewskojęzycznej – inteligencji głównie chłopskiego pochodzenia, kształtującej się w tym czasie jako odrębna warstwa i podejmującej się coraz bardziej świadomie zadania szerzenia idei narodowej. Najbardziej dostrzegalnym i mającym największy wpływ społeczny przejawem tej aktywności było wydawanie pierwszych ukazujących się regularnie czasopism w języku litewskim. Periodyki te, wobec braku litewskiej uczelni wyższej i instytucji kultury, pełniły wiele istotnych funkcji: upowszechniały – również samym swoim istnieniem – świadomość narodową, nobilitowały język, w którym były redagowane, integrowały środowiska zainteresowane sprawą narodową. Równocześnie ujawniały postępującą w łonie ruchu narodowego polaryzację poglądów, co można uznać za wyrazisty dowód modernizacji społecznej i politycznej: wydawana od 1883 do 1886 roku „Aušra” gromadziła jeszcze reprezentantów różnych nurtów, spośród pism idących później jej śladem „Varpas” propagował myśl demokratyczną, podczas gdy „Šviesa”, „Apžvalga” i „Tėvynės Sargas” były trybunami nurtu katolickiego (wcale nie jednobrzmiącymi w swym przekazie).

A przy tym tytuły te nie mogły ukazywać się i docierać do odbiorców legalnie. Jedną z najdotkliwszych represji, jakie spadły na ziemię litewską po klęsce powstania styczniowego, było wprowadzenie przez administrację carską w 1864 roku zakazu druku czcionką łacińską. W zamyśle inicjatorów tak surowej restrykcji miała ona ułatwić całkowitą i rychłą rusyfikację społeczeństwa litewskiego, a szczególnie włościan. Plany te jednak zupełnie zawiodły. Dały bowiem impuls

nie do wymuszanej asymilacji, lecz do powstania nie ujętego w struktury formalne, ale dobrze zorganizowanego i szybko rozrastającego się ruchu *knygnešiai*, przemytników książek, przenoszących wydawnictwa litewskie z terenu sąsiednich Prus, gdzie mogły być bez przeszkód drukowane, na obszar Litwy pod zaborem rosyjskim, gdzie z kolei inne osoby zaangażowane w walkę „malutkiego narodu z olbrzymem”¹⁰, jak charakteryzował tę formę oporu Adolfas Šapoka, zajmowały się dystrybucją publikacji, w tym czasopism, przede wszystkim wśród ludności wiejskiej. Właśnie ruch przemytników książek jest drugim z wyróżnianych przez badaczy czynników konstytuujących litewski proces narodowotwórczy. Zarówno rozkwit litewskiej prasy, jak i niepowstrzymana skuteczność jej nielegalnego kolportażu zmusiły władze carskie do uznania własnej porażki i zniesienia zakazu druku w 1904 roku. Nic dziwnego zatem, że ten akt i tę datę historycy dość jednomyślnie postrzegają jako cezurę, wyznaczającą dopełnienie działań ruchu narodowego lub przynajmniej zamknięcie decydującego etapu w uformowaniu się świadomości narodowej¹¹.

Rozbieżności natomiast towarzyszyły i towarzyszą refleksji nad początkami procesu kształtowania się litewskiej tożsamości, czy też nawet – nad jego genezą. Rozstrzygnięcia w tej kwestii zależały niekiedy nie tyle od założeń w ramach konkretnego kierunku badań, ile od charakteru danego okresu w dziejach historiografii litewskiej. W piśmiennictwie historycznym czasów radzieckich eksponowano przełomowe znaczenie reformy uwłaszczeniowej, ogłoszonej w manifestie cara Aleksandra II, opublikowanym 19 lutego 1861 roku. W zgodzie ze zdeterminowaną ideologicznie wykładnią historii interpretowano więc tę datę jako „moment zmiany ustroju społecznego i ekonomicznego, rozpoczynający erę kapitalizmu”¹². Badacze pracujący już w warunkach swobody wypowiedzi naukowej w ponownie niepodległym państwie litewskim, nie negując roli przekształceń ustrojowych, skłaniają się raczej ku wskazaniu powstania styczniowego 1863 roku jako cezury istotniejszej i mającej charakter formacyjny dla litewskiego ruchu narodowego. Taki wybór zwięźle uzasadniają w swym monograficznym obrazie litewskiego XIX wieku Egidijus Aleksandravičius i Antanas Kulakauskas:

¹⁰ *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Vilnius 1989, s. 515 (reprint książki wydanej w 1936 roku w Kownie).

¹¹ Trzeba jednak dodać, że nie jest to jedyna data, która w pracach poświęconych tej tematyce urastała do rangi cezury, wyznaczającej narodziny litewskiej nowoczesności. Na ten temat piszę obszerniej w tekście: M. Niemojewski, *Epoka zakazu druku jako geneza litewskiej nowoczesności*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, nr 11, s. 255–280.

¹² Z. Medišauskienė, *XIX amžius pasaulyje, Europoje ir Lietuvoje*, w: T. Bairašauskaitė, Z. Medišauskienė, R. Miknys, *Lietuvos istorija. VIII tomas, I dalis. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, red. R. Miknys, Vilnius 2011, s. 30.

Bez wątpienia, oba historyczne momenty były splecione ze sobą, jeden warunkował drugi, lecz z perspektywy formalnej tylko powstanie 1863 roku i jego stłumienie najokrutniejszymi z możliwych środków w mgnieniu oka zmieniły oblicze Litwy, od podstaw wstrząsnęły szlachtą – środowiskiem będącym już tradycyjnie zarzewiem politycznych i antyrosyjskich idei wyzwoleniczych. Manifest uwłaszczeniowy cara Aleksandra II z 1861 roku i wszystkie uzupełniające go postanowienia zostały zrealizowane nie w rok i nie w 10 lat, dlatego nie jest uzasadnione wyznaczanie przy pomocy tego wydarzenia ram całego okresu w historii Litwy¹³.

Uwagi te dotyczą z pozoru jedynie uściślenia periodyzacyjnego. Warto jednak zestawzić je z innym fragmentem tej samej pracy litewskich historyków:

Już przed zniesieniem pańszczyzny pozycja „litewkości” była bardzo silna: piśmiennictwo litewskie było znane i zróżnicowane, powstały pierwsze książki naukowe napisane w języku litewskim, w sporych nakładach ukazywały się litewskojęzyczne kalendarze, a wśród chłopstwa narastało zapotrzebowanie na litewską szkołę początkową. Próbowano też, bezskutecznie, uzyskać zezwolenie na wydawanie litewskiej gazety. W końcu władza, a i przedstawiciele miejscowej elity polskojęzycznej zwrócili uwagę na etnicznych Litwinów jako na grupę o pewnym potencjale narodowym¹⁴.

Tak „rozszerzony” cytat zyskuje nowe, szersze znaczenie: staje się nie tylko polemiką z przebrzmiałymi, wynikającymi z przymusu ideologicznego tezami, które w późniejszej historiografii nie doczekały się istotnych nawiązań, ale i propozycją alternatywną wobec pewnego współczesnego modelu myślenia i pisania o litewskim wieku XIX, a w szczególności o ruchu narodowym. Model ten reprezentowany jest nie tylko przez historyków i nie tylko na gruncie historiografii litewskiej, bo odnajdujemy go także w opracowaniach polskich. Jego istotą – diagnozowaną tu w ogromnym uproszczeniu i na potrzeby tego artykułu – jest usytuowanie problemu formowania się litewskiego narodu politycznego w dyskursie o narodzinach nowoczesności, w obszarze rozważań nad początkami politycznego i kulturowego XX wieku, definiowanymi, by podążyć za rozpoznaniem Modrisa Eksteinsa, przez „wojny kultur”, „konflikty o podstawowym znaczeniu” oraz „poszukiwanie wyzwolenia i akty buntu”¹⁵. Taka perspektywa pozwala na uniwersalizację problemu, osadzenie go właśnie w kontekście współtworzących nowo-

¹³ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, przeł. B. Kałęba, Kraków 2003, s. 14.

¹⁴ Tamże, s. 337–338.

¹⁵ M. Eksteins, *Święto wiosny. Wielka Wojna i narodziny nowego wieku*, przeł. K. Rabińska, Warszawa 1996, s. 9–10.

czesność Europy Środkowo-Wschodniej konfliktów i relacji wewnątrz regionu, co charakteryzuje na przykład prace Piotra Łossowskiego¹⁶, lub w kontekście ogólnoeuropejskich procesów i zjawisk historycznych, co znajdujemy w artykułach Vincasa Trumpy¹⁷. Pozwala również na wyodrębnienie litewskiego odrodzenia narodowego jako zjawiska rzeczywiście przełomowego, punktu zwrotnego wyznaczającego początek nowej epoki, początek przyszłości: „W XIX wieku odeszła w przeszłość stara Litwa książąt i szlachty i narodziła się nowa, nowoczesna – młoda Litwa, którą potem opiewał Maironis w swoim poemacie. Młodej Litwy nie stworzyła szlachta, w większości wynarodowiona, stworzyli ją chłopci, rolnicy, i wywodzący się spośród nich inteligenci, którzy zachowali etniczną kulturę litewską”¹⁸. Takie ujęcie wpisuje się w porządek opisu przemian akcentujący znaczenie modernizmu i modernizacji. Równocześnie jednak umniejsza znaczenie przemian i procesów kulturowych i społecznych na obszarze byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, które tworzyły podstawy dla rozwoju ruchu narodowego. Dlatego model ten można nazwać – roboczo – perspektywą nieciągłości.

Perspektywę przyjętą choćby przez Aleksandravičiusa i Kulauskasa można natomiast nazwać gradualistyczną, ponieważ wyrasta z przekonania, że wyłanianie się narodu litewskiego jako nowoczesnej wspólnoty polityczno-terytorialnej przebiegało stopniowo, etapami, wyznaczanymi przez zjawiska kulturowe: emancypację języka, rozwój świadomości historycznej, rozwój piśmiennictwa litewskiego w cieniu dokonań polskiego romantyzmu, „odkrycie” kultury ludowej, narodziny inteligencji i inne zmiany struktury społecznej, ewolucję wzorów myślenia i tożsamości. Ujęcie to bliższe jest historii kulturowej, wzbogaconej o wyobraźnię antropologiczną, niż klasycznej historii politycznej nie tylko w obszarze zainteresowań, ale i metod. Oparte na paradygmatycznym założeniu, że „przeszłość to obca kraina”¹⁹, wymaga od badacza analizowania każdego etapu w jego unikalnej konfiguracji uwarunkowań kulturowych, a nie z punktu widzenia teraźniejszości. Odwołuje się więc raczej do teorii narodu Anthony’ego D. Smitha niż Ernesta

¹⁶ Zob. P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985; tegoż, *Litwa*, Warszawa 2001.

¹⁷ Zob. V. Trumpa, *Lietuva XIX-tame amžiuje*, Chicago 1989 i po polsku: V. Trumpa, *W poszukiwaniu modelu historii Litwy XIX wieku*, przeł. K. Korzeniewska, w: *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach*, red. K. Korzeniewska, V. Sirutavičius, Kraków 1999.

¹⁸ J. Girdzijauskas, *Bendra amžiaus charakteristika*, w: *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, red. J. Girdzijauskas, Vilnius 2001, s. 3.

¹⁹ „Przeszłość to obca kraina, wszystkie jej wydarzenia mają inne wymiary” – to pierwsze zdanie powieści L. P. Hartleya *Posłaniec*, cytowane przez teoretyków historii kulturowej jako metaforyczne ujęcie jednego z podstawowych założeń dyscypliny po tzw. zwrocie antropologicznym, zob. L. P. Hartley, *Posłaniec*, przeł. R. Grzybowska, Warszawa 1978, s. 5.

Gellnera, raczej do koncepcji wieloszczeblowej świadomości narodowej mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, zaproponowanej przez Juliusza Bardacha²⁰ i do litewskich odpowiedników tej propozycji, niż do ostrych podziałów na Litwę feudalną i Litwę nowoczesną. Przyjęcie tej perspektywy umożliwia dostrzeżenie zwiastunów litewskiego ruchu narodowego tam, gdzie szukano ich niezbyt często i bez przekonania: w twórczości poetów litewskich doby przedlistopadowej, do czego zachęca polski znawca tej tematyki Paweł Bukowiec²¹, czy też w murach Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego²², co postulują przywoływani tu już autorzy litewscy.

III

Wiele jest przesłanek wskazujących na to, że luminarze litewskiego ruchu narodowego w II połowie XIX wieku czuli się lub byli spadkobiercami ideowymi orędowników myśli lituanistycznej związanych z Uniwersytetem Wileńskim. Artykuł otwierający – nie licząc przedmowy redaktora pisma, Jonasa Basanavičiusa – pierwszy numer „Aušry” poświęcony był Simonasowi Daukantasowi (Szymonowi Dowkontowi), pierwszemu litewskiemu historykowi, „koledze uniwersyteckiemu Mickiewicza”²³, jak podkreślał Tomas Venclova. Artykuł przynosił informacje biograficzne, przede wszystkim jednak przedstawiał Daukantasa jako zasługującego na szacunek i pamięć Litwinów gorliwego patriotę, który „po opuszczeniu uniwersytetu przez całe swoje życie pracował z zapałem dla dobra Litwinów”²⁴. Dla publicystów „Aušry” pokolenie studentów Uniwersytetu Wileńskiego było więc źródłem wzorców osobowych. Przywołanie oddanego sprawie litewskiej absolwenta uczelni dowodziło też ciągłości ruchu narodowego, a wreszcie mogło wzmocnić przesłanie periodyku mocą autorytetu badacza dziejów Litwy – choć to już tylko spekulacja, bo sam autor artykułu ubolewał nad tym, że Daukantas jest wśród Litwinów nieznany (za jego życia – i przed pojawieniem się Aušry” – ukazała się tylko jedna praca historyczna, wydana pod pseudonimem).

²⁰ Zob. J. Bardach, *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX–XX wieku*, w: tegoż, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988; tegoż, *Wieloszczeblowa świadomość narodu na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX wieku*, w: *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. Jurkiewicz, Poznań 1999.

²¹ Zob. P. Bukowiec, *Dwujęzyczne początki nowoczesnej literatury litewskiej*, Kraków 2008.

²² W kolejnych fragmentach tego tekstu używam nazwy: Uniwersytet Wileński.

²³ T. Venclova, *Wilno: mit podziału a mit związku*, w: tegoż, *Eseje. Publicystyka*, Sejny 2001, s. 117.

²⁴ J. S. Kuokszis [J. Šliūpas], *Simanas Daukantas, Lietuvas rąstininkas*, „Ausra” 1883, nr 1, s. 14 (pisownia nazwisk i tytułów oryginalna).

Co więcej, twórcy „Aušry” w wielu sławnych już wówczas absolwentach i byłych wykładowcach Uniwersytetu chętnie widzieli Litwinów. W obszernej wypowiedzi zamieszczonej na łamach pisma, będącej jednym z pierwszych głosów w gorącej polemice z redakcją „Dziennika Poznańskiego”²⁵ (polemice, którą można uznać za otwierającą wieloletni spór polsko-litewski w przestrzeni słowa drukowanego), Jonas Basanavičius przekonywał, że większość postaci, które rozsławiły imię Polski w świecie, w rzeczywistości miała korzenie litewskie. Lista tych, w których „żyłach płynęła litewska krew”²⁶, obejmowała wiele znanych nazwisk, a wśród nich nazwiska Mickiewicza, Odyńca i Lelewela. Zdziwienie budzić może szczególnie nazwisko Lelewela, chyba że kryterium przyjętym przez autora było nie miejsce urodzenia, lecz zasługi w krzewieniu litewskiej świadomości narodowej. W każdym razie właśnie w społeczności uczelni, uznawanej potem przez część litewskich historyków za zdecydowanie polską, ideowi przywódcy ruchu narodowego szukali swych antenatów.

Związki ruchu z Uniwersytetem Wileńskim były też bardziej bezpośrednie. Pierwsza zorganizowana grupa *knygnešiai* – jednego z filarów odrodzenia – powstała z inicjatywy biskupa żmudzkiego Motiejusa Valančiusa (Macieja Wołoncewskiego). Valančius, z którego działalnością historycy litewscy łączą „zwrot Kościoła ku litewskości”²⁷, propagator używania języka litewskiego przez duchowieństwo w jego biskupstwie i współtwórca systemu legalnego i tajnego nauczania po litewsku, a przy tym sam piszący i publikujący w tym języku, również jako autor nielegalnych wydawnictw propagujących opór przeciw rusyfikacji, wreszcie organizator chłopskiego ruchu na rzecz trzeźwości, od 1824 do 1828 roku był studentem Wyższego Seminarium Duchownego w Wilnie, pozostawał więc w kręgu intelektualnego oddziaływania Uniwersytetu i mógł utrzymywać kontakty z uczestnikami ruchu lituanistycznego²⁸. Na pewno zaś znalazł się pod silnym wpływem jednego z nich, właśnie Simonasa Daukantasa, którego spotkał i z którym się zaprzyjaźnił kilkanaście lat później w Petersburgu, gdzie był wykładowcą w Rzymskokatolickiej Akademii Duchownej, notabene przeniesionej tam w 1842 roku z Wilna, a powstałej w 1832 roku na bazie m.in. wydziału teologicznego zlikwidowanego Uniwersytetu Wileńskiego.

²⁵ Spór ten doczekał się wydania źródłowego, zob. *W kręgu sporów polsko-litewskich na przełomie XIX i XX wieku. Wybór materiałów*, T. I, red. M. Zaczynski i B. Kalęba, Kraków 2004.

²⁶ *W kręgu sporów...*, dz. cyt., s. 11. Tekst Basanavičiusa ukazał się pierwotnie w 7 numerze „Aušry”.

²⁷ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Pod władzą carów...*, dz. cyt., s. 191.

²⁸ Zob. V. Biržiška, *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, T. III: *XIX amžius*, Vilnius 1990, s. 82. Autor uważa, że kontakty te – jeśli istniały – były powierzchowne i nie wpłynęły znacząco na poglądy przyszłego biskupa żmudzkiego.

Jeśli przyjąć za Vaclovasem Biržišką, że to w spotkaniu z Daukantasem szukać należy źródeł późniejszej działalności biskupa żmudzkiego, warto zastanowić się nad tym, jakie jeszcze przedsięwzięcia, idee, zamierzenia, zrodzone w murach Uniwersytetu Wileńskiego lub w sferze jego emanacji, dały początek zjawiskom współtworzącym pół wieku później litewskie odrodzenie narodowe.

Tutaj chciałbym zwrócić uwagę na trzy obszary, w których Uniwersytet Wileński odegrał rolę inicjującą, a przynajmniej centralizował i wzmacniał istniejące już tendencje. Po pierwsze zatem, wykładowcy, studenci i absolwenci Uniwersytetu mieli znaczący udział w rozbudzeniu zainteresowania dziejami Litwy i Litwinów oraz w rozkwicie piśmiennictwa historycznego o tej tematyce. Po drugie, zdaniem wielu badaczy to właśnie w działaniach społeczności studenckiej tej uczelni szukać trzeba zaczątków litewskiego „nacionalizmu etnolingwistycznego”, a na pewno sygnałów emancypacji języka litewskiego. Po trzecie wreszcie, Uniwersytet Wileński był w I połowie XIX wieku najważniejszym ośrodkiem kultury na ziemiach litewskich i centrum systemu oświatowego, i w tych funkcjach miał istotny wpływ na rozprzestrzenianie się idei narodowej, również litewskiej.

IV

„Litwa, niegdyś kraina obszerna, od Czarnego aż do Bałtyckiego morza rozciągająca swoje dzierzawy, słynąca dzięką walecznością swojego narodu, jest dzisiaj, i długo jeszcze będzie, historyczną zagadką, nader trudną do rozwiązania”²⁹ – pisał Ludwik Adam Jucewicz w przedmowie do swego dzieła *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów skreślona przez Ludwika z Pokiewia*. Taką właśnie, pradawną Litwę starali się opisać historycy zajmujący się w I połowie XIX wieku dziejami narodu litewskiego. Okres ten to czas bardzo intensywnego rozwoju piśmiennictwa o charakterze historycznym, zasadniczo polskojęzycznego, tworzonego przez autorów o wspomnianej, wieloszczeblowej tożsamości i w przeważającej części poświęconego „starożytnościom litewskim”³⁰, jak nazwała preferowaną wówczas tematykę Małgorzata Litwinowicz-Drożdziel. Określenie „piśmiennictwo o charakterze historycznym” pojawia się tu intencjonalnie, bo – jak zauważyła badaczka – powstające w tym okresie teksty, choć aspirowały do miana dzieł historycznych i poruszały problem etnogenezy, z trudem poddają się dzisiaj kwalifikacji gatunkowej: „W wielu przypadkach nie jest to z pewnością historiografia, ale i nie literatura, czasem dzieła paranaukowe z ele-

²⁹ [L. A. Jucewicz], *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów skreślona przez Ludwika z Pokiewia*, Wilno 1846, s. I.

³⁰ Zob. M. Litwinowicz-Drożdziel, *O starożytnościach litewskich. Mitologizacja historii w XIX-wiecznym piśmiennictwie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2008.

mentami autobiografii, czasem katalogi osobliwości z elementami szlacheckiej gawędy³¹; prace te przynosiły nie tyle rekonstrukcję zjawisk historycznych, ile „mitologizację historii”³². Niemniej możliwe jest także spojrzenie na to piarstwo z perspektywy periodyzacji procesu formowania się narodu, zaproponowanej przez Mirosława Hrocha, zgodnie z którą „w pierwszym etapie naukowym (faza A) uczeni studiowali język, przeszłość, zwyczaje, standardy życia i inne cechy grupy, którą uważali za naród (potencjalny)”³³. Nawet jeśli pisarze należący do nurtu peregrynacji po dziejach Litwy, wychowani w tradycji Rzeczypospolitej Obojga Narodów, takiej potencjalności nie dostrzegali, mogli swą twórczością taką potencjalność implikować. Nie jest też zupełnym nadużyciem mówienie tu o „uczonych”, bowiem większość autorów takich dzieł związana była – co najbardziej nas tu interesuje – z Uniwersytetem Wileńskim bądź jego środowiskiem naukowym.

Głównym ośrodkiem refleksji nad dziejami Litwy była wchodząca w skład Wydziału Nauk Moralnych i Politycznych katedra historii powszechnej. Nie od razu jednak zyskała taką rangę. Jeszcze od początku lat 80. poprzedniego wieku aż do 1805 roku jej wykładowcą był Tomasz Hussarzewski, duchowny należący do Zgromadzenia Księży Misjonarzy, w pewnym momencie nawet kandydat na rektora Szkoły Głównej Wileńskiej. Za kadencji profesora Hussarzewskiego, który historię postrzegał dosłownie jako źródło nauk i prawd moralnych³⁴, katedra nie wyróżniała się wśród innych jednostek uczelni. Po jego odejściu zaś w 1805 roku pozostawała nie obsadzona aż do 1815 roku, jak wyjaśniał Daniel Beauvois, głównie z powodu wątpliwości rektora Jana Śniadeckiego co do przydatności tego przedmiotu w nauczaniu akademickim³⁵. Obawiając się jednak, że katedrę obejmie cudzoziemiec niezainteresowany przeszłością Polski, Śniadecki postanowił rozwiązać problem wakatu. W liście datowanym na 5 lutego 1815 roku pisał do 29-letniego wtedy Joachima Lelewela, syna jego przyjaciela Karola Maurycego Lelewela, byłego skarbnika Komisji Edukacji Narodowej:

Póki katedra historii w uniwersytecie osadzoną nie będzie profesorem, powołał W Pana uniwersytet do dawania u siebie tej lekcyi [...]. Żeby się i natarczywości cudzoziemców do tego placu pozbyć i utworzyć usilności W Pana pole do ćwiczenia się

³¹ Tamże, s. 13.

³² Tamże, s. 26.

³³ M. Hroch, *Powstanie małych narodów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej*, przeł. A. Szczukova, Warszawa 2020, s. 57.

³⁴ Zob. *Mowa Na zaczęciu Lekcyi Publicznych Historii Powszechnej przez W. IX. Tomasza Hussarzewskiego C.M.T.D. Professora tychże Lekcyi, na zgromadzeniu publicznym dnia 22 Listopada 1784 Roku*, <https://polona.pl/item/mowa-na-zaczeciu-lekcyi-publicznych-historii-powszechnej-zycie-jx-tomasza,NzgxMDQwODE/> [dostęp: 14.11.2022].

³⁵ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie...*, dz. cyt., s. 250.

w tak ważnej nauce, a razem do torowania sobie drogi do dalszego losu i wyniesienia, ułożyłem ten środek, z którego zapewne zechcesz korzystać dla publicznego i własnego dobra. Proszę WPana abyś zaraz po odebraniu tego listu wybrać się starał do Wilna, do pełnienia włożonego na siebie obowiązku³⁶.

W ten sposób w 1815 roku rozpoczął się pierwszy okres pracy Joachima Lelewela w wileńskiej uczelni na stanowisku wykładowcy historii. Pierwszy, bo w 1818 roku, nie otrzymawszy nominacji na kierownika katedry, poróżniony z kuratorem wileńskiego okręgu naukowego, księciem Jerzym Adamem Czartoryskim i nielubiany przez Jana Śniadeckiego (nawet w cytowanym fragmencie listu z wiadomością o posadzie dystans jest odczuwalny), historyk wyjechał do Warszawy. Powrócił w 1821 roku, by objąć katedrę już jako zwycięzca konkursu na profesora zwyczajnego. Powrót ten został entuzjastycznie przyjęty przez studentów. Jeden z nich pisał do przyjaciela: „Daniłowicz i Lelewel są zdrowi, słuchaczów mają aż do ciasnoty w salach, a z tych prawie połowa nowych”³⁷. Popularność, którą cieszył się już podczas poprzedniego pobytu w Wilnie, Lelewel zawdzięczał nie tylko stylowi prowadzenia wykładów. Decydowała o tym również ich treść: prekursor nowoczesnej polskiej historiografii dzielił się ze studentami swymi koncepcjami metodologicznymi, przekonywał ich więc do konieczności badania faktów historycznych w kontekście społeczno-kulturowym, namawiał do korzystania w pracy historycznej z dorobku innych dyscyplin akademickich, nauczał krytycznej analizy źródeł. A przy tym wiele uwagi poświęcał dziejom Litwy, co dla grona litewskojęzycznych studentów miało nawet większe znaczenie. I miało wpływ na ich własne badania i twórczość. Studentem Lelewela był m.in. Simonas Tadas Stanevičius (Szymon Tadeusz Staniewicz), przewodzący tej grupie³⁸. Jak podaje Juozas Girdzijauskas, podczas egzaminów wieńczących kolejne semestry Stanevičius był odpytywany przez profesora również z historii Litwy, a echa wykładów widoczne są w jego dziełach: w zachowanej w postaci niekompletnego rękopisu pracy *Wyjaśnienie mitologii litewskiej, zawartej w dziełach Hartknocha, Strykowskiego, Łasickiego, tudzież w słownikach litewskich Szyrwida, Ruhiga i Mielckiego* dominuje ujęcie krytyczne, a w odzie *Šlovė Žemaičių*, uznawanej za „pierwszy hymn litewskich studentów w Wilnie”³⁹, przywołane zostają imiona władców przedchrześcijańskiej Litwy, o których mówiono na zajęciach z historii⁴⁰.

³⁶ *Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*, Tom II, Poznań 1879, s. 21.

³⁷ S. Pigoń, *Z życia młodzieży akademickiej*, w: tegoż, *Z dawnego Wilna. Szkice obyczajowe i literackie*, Wilno 1929, s. 45.

³⁸ V. Biržiška, *Aleksandrynas*, dz. cyt., s. 55–56.

³⁹ Tamże, s. 56.

⁴⁰ J. Girdzijauskas, *Kultūrinis literatūros kontekstas*, w: *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, dz. cyt., s. 33.

Lelewel zajmował się najdawniejszymi dziejami ziem litewskich i Litwinów na długo przed objęciem katedry. W 1808 roku opublikował pracę *Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z Herulami*. Młodzieńcze dziełko nie spodobało się Śniadeckiemu, za to pochwalił je w oryginalny sposób, bo wier-
szem⁴¹, Dionizas Poška (Dionizy Paszkiewicz), kolejny autor piszący po litewsku (i oczywiście po polsku – właściwie każdy twórca z ówczesnego kręgu lituanistycznego był dwujęzyczny) i historyk-amator, który zresztą utrzymywał później z Lelewelem częste kontakty, wynikające z ich wspólnej, choć różnie realizowanej, pasji historycznej. W tym czasie przyszły kierownik katedry opublikował też dość krytyczne uwagi o cenionej przez uczonych starszego pokolenia rozprawie Ksawerego Bohusza *O początkach narodu i języka litewskiego*. W latach pracy na uczelni tematyka litewska powracała częściej w jego wykładach i przedsięwzięciach, takich jak udział – wraz z Ignacym Daniłowiczem i Iwanem Łobojką – w nowym opracowywaniu *III Statutu Litewskiego*. Aktywności te przerwało usunięcie Lelewela z Uniwersytetu Wileńskiego w związku z procesem Filaretów. Choć musiał opuścić Wilno, Lelewel nie porzucił tematyki litewskiej. Uczestniczył w edycji *Zbioru praw litewskich od roku 1389 do roku 1529*, wydanego w 1841 roku, a zwieńczeniem jego badań było dzieło *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej*, wydane w Paryżu i Lipsku w 1839 roku.

Lelewel był niewątpliwie filarem uniwersyteckiej refleksji nad dziejami Litwy, ale nie był jedynym znawcą tej problematyki. Ludwik Janowski pisał: „Lelewel rozpoczyna prawdziwą pracę nad dziejami naszej przeszłości, on w całej pełni budzi ten ruch historyczny, jego koledzy Daniłowicz i Onacewicz występują na niwie naukowej, jako badacze dziejów Litwy”⁴². Wspominany już Ignacy Daniłowicz, absolwent uczelni i wychowanek profesora Ludwika Capellego, od 1814 objął katedrę prawa krajowego (czyli litewskiego). Początek jego pracy w murach uczelni zbiegł się z pojawieniem się Lelewela – być może z jego inspiracji Daniłowicz zainteresował się głębiej historią prawa litewskiego, a wkrótce potem oddał się z ogromnym zaangażowaniem gromadzeniu i analizowaniu wszelkich materiałów źródłowych, zwłaszcza kronikarskich, związanych z Wielkim Księstwem Litewskim. Wydany z uczelni wraz z Lelewelem, również nie zrezygnował z prowadzenia dalszych badań. Do najciekawszych jego prac należały opracowania na temat latopisów litewskich. Obszerny wywód na ten temat opublikował w 1841 roku w czasopiśmie

⁴¹ Zob. list Śniadeckiego do księcia Czartoryskiego z 3 lipca 1808 roku, w: L. Dębicki, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, Lwów 1888, s. 176; D. Paszkiewicz, *Wyjątek z pszczołki w Baublu, poezje w języku litewskim zbierające...*, „Dziennik Warszawski” 1829, T. 15, nr 44 (styczeń), s. 12–16. Wiersz został opublikowany w wersji litewskiej i w przekładzie polskim.

⁴² Ludwik Tur [Ludwik Janowski], *Uniwersytet Wileński i jego znaczenie*, Lwów 1903, s. 30.

„Athenaeum”⁴³, wydawanym przez J.I. Kraszewskiego. Do najbardziej cenionych zaś – jako archiwum źródeł – przez historyków w II połowie XIX wieku zaliczane jest monumentalne zestawienie dokumentów z dziejów Litwy i Rusi, opracowane i wydane już po śmierci Daniłowicza – ale przed apogeum rozwoju litewskiego ruchu narodowego – na podstawie jego rękopisów przez Jana Sidorowicza⁴⁴.

Pisząc o Daniłowiczu, Janowski podkreślał, że ten był w „serdecznych stosunkach z Lelewel”⁴⁵. Nie napisał już tego o Ignacym Żegocie Onacewicz. I nic dziwnego – to Onacewicz został wyznaczony przez władze uniwersyteckie na zastępcę cenionego przez studentów Lelewela po jego ustąpieniu w 1818 roku. Co więcej, gdy szykował się już do objęcia katedry i nawet przygotował wymagającą rozprawę konkursową, Lelewel nagle powrócił i wygrał konkurs przytłaczającą większością głosów. Nic jednak nie wiadomo o jakichkolwiek antagonizmach między historykami. Wprost przeciwnie, Onacewicz starał się godnie kontynuować dzieło Lelewela lub go wspierać, gdy pracowali razem. Jak zauważa Juozas Girdzijauskas, to właśnie Onacewicz poprowadził pierwszy regularny i wyodrębniony z historii powszechnej kurs „historii krajowej”, a zatem historii Litwy. Mógł go z przerwami prowadzić nawet do 1828 roku, kiedy jego także usunięto z uczelni i aresztowano za wspieranie związków studenckich i głoszenie na wykładach antypaństwowych treści. Wspomina też o tym, że starszy od Lelewela profesor był największym autorytetem naukowym dla Simonasa Daukantasa, uczestniczącego we wszystkich jego zajęciach, a po latach nazywającego go „najserdeczniejszym przyjacielem”⁴⁶. To też nie dziwi, bo wykładowca i student mieli podobne aspiracje: jak przekonuje Janowski, Onacewicz przez całe swe życie naukowe zbierał materiały do *opus magnum*, które nazywać się miało po prostu *Historia Litwy*. Nigdy tej pracy nie ukończył, ale szkice do tego dzieła ukazywały się w prasie⁴⁷. Fragmenty te nie wyróżniały się na tle ówczesnego piśmiennictwa historyczne-

⁴³ I. Daniłowicz, *Wiadomość o właściwych litewskich latopiscach*, „Athenaeum”, Wilno 1841, t. 6, s. 13–62. Tekst ten wykorzystał Daniłowicz jeszcze raz jako jedną z przedmów w krytycznym wydaniu kroniki Strykowski, zrealizowanym dzięki jego staraniom, zob. M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszytkiej Rusi*, Warszawa 1846.

⁴⁴ *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. Z pozgonnych rękopismów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego wydał J. Sidorowicz*, T. 1, Wilno 1860, T. 2, Wilno 1862.

⁴⁵ L. Janowski, dz. cyt., s. 81.

⁴⁶ J. Girdzijauskas, *Kultūrinis literatūros kontekstas*, w: *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, dz. cyt., s. 34.

⁴⁷ Zob. Żegota O'nacewicz [I. Ż. Onacewicz], *Rzut oka na pierwotne dzieje Litwy*, „Rocznik Literacki”, Rok trzeci, Petersburg 1846, s. 1–8.

go regionu – Onacewicz wracał do koncepcji upatrującej w Herulach przodków plemion litewskich, propagowanej m.in. przez Lelewela, znajdował też wpływy rzymskie w języku i kulturze litewskiej. Jednocześnie potrafił zachować, zapewne czerpiąc z metodologii Lelewela, krytycyzm, powściągliwość w kreśleniu obrazu początków państwowości litewskiej. W tym zakresie obrał inną drogę niż jego student, a potem przyjaciel i współpracownik, Simonas Daukantas.

Daukantas rozpoczął studia w 1816 roku, wybierając Wydział Literatury i Nauk Wyzwolonych. Na zajęcia z literatury uczęszczał razem z Adamem Mickiewiczem i Tomaszem Zanem. Po dwóch latach przeniósł się na Wydział Nauk Moralnych i Politycznych, którego częścią była katedra historii. Tu był słuchaczem wykładów Daniłowicza, Onacewicza oraz Lelewela. Był to okres intensywnego rozwoju uczelni, zdobywającej uznanie poza granicami Imperium Rosyjskiego, rozkwitu badań historycznych, w tym nad dziejami ziem litewskich, w końcu czas samoorganizacji środowisk studenckich. Według Vaclovasa Biržiški, Daukantas mógł wtedy należeć do bractwa (*draugija*) studentów żmudzkich⁴⁸. Czy rzeczywistość funkcjonowała jakaś sformalizowana organizacja studentów litewskojęzycznych, pozostaje w sferze domniemań, ale wielu badaczy potwierdza istnienie w tym czasie związanego z uczelnią ruchu lituanistycznego, rozumiejąc najczęściej pod tą nazwą różnorodne działania służące rozwojowi i emancypacji kultury litewskiej⁴⁹. Kontakt z kręgami podejmującymi takie działania mógł utwierdzać Daukantas w słuszności jego historycznych i historiozoficznych poszukiwań. W każdym razie pierwsze dzieło historyczne, *Darbai Senųjų Lietuvų ir Žemaičių*, ukończył jeszcze jako student w 1822 roku (choć opublikowano je dopiero ponad sto lat później)⁵⁰. Badania kontynuował po ostatecznym opuszczeniu uczelni, czyli po bardzo spóźnionym otrzymaniu dyplomu w 1825 roku.

Jak sugeruje Girdzijauskas, pierwszy litewski historyk wybierał swe kolejne miejsca pracy tak, aby uzyskać dostęp do archiwów zawierających materiały źródłowe do dziejów Litwy⁵¹: najpierw w kancelarii generał-gubernatora w Rydze, potem w kancelarii Senatu Rządzącego w Petersburgu. Tam, w 1845 roku, ukazała się jedyna wydana za życia autora praca historyczna, *Budą Senowęs – Lėtuviū Kalnienū ir Žamajtiū*⁵². Podobnie jak napisana już w latach 30., ale nieopu-

⁴⁸ V. Biržiška, *Aleksandrynas*, dz. cyt., s. 8.

⁴⁹ Zob. V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje. Susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra*, Kaunas 1939; P. Bukowiec, dz. cyt., zwłaszcza rozdział: *Ruch lituanistyczny*.

⁵⁰ Zob. S. Daukantas, *Darbay senųjų Lituvių yr Žemajčiu 1822*, spaudai paruošė Vaclovas ir Mykolas Biržiškai, Kaunas 1929.

⁵¹ J. Girdzijauskas, *Simonas Daukantas*, w: *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, dz. cyt., s. 639.

⁵² Jokūbas Laukys [Simonas Daukantas], *Budą Senowęs – Lėtuviū Kalnienū ir Žamajtiū*, Sankt Petersburg 1845.

blikowana *Istorija žemaitiška*, było to dzieło przynoszące raczej konstrukcję niż rekonstrukcję litewskiej etnogenezy. Oceniając je z punktu widzenia standardów współczesnej, a nawet ówczesnej historiografii akademickiej, łatwo zapomnieć o kontekście, w jakim te teksty powstawały. Małgorzata Litwinowicz-Drożdźiel wyjaśnia: „Daukantas nie był historykiem-akademikiem, raczej archiwistą zaangażowanym nie tyle w działanie o charakterze naukowym, ile pewien projekt społeczny czy społeczno-ideologiczny, którego celem była (re)konstrukcja narodowej wspólnoty litewskiej”⁵³. Nieco inaczej, ale w tym samym duchu ujmuje rzecz Girdzijauskas: „W ten sposób [Daukantas – przyp. M.N.] urzeczywistnił marzenie znacznej części inteligencji litewskiej tego okresu”⁵⁴. A więc również tych, którzy współtworzyli akademickie koło lituanistyczne.

W tym czasie było to marzenie jeszcze nie o rozpoczęciu debaty nad dziejami Litwy, ale o włączeniu Litwy do grona narodów historycznych. I taki cel Daukantas osiągnął, choć nie w swoim pokoleniu – wtedy nie było jeszcze czytelników zdolnych docenić jego osiągnięcie. Wydana w Petersburgu książka była jedyną litewskojęzyczną publikacją o tak szerokim spojrzeniu na przeszłość narodu, ale jej autor nie był w tym dziele całkiem osamotniony. O kontaktach z biskupem Valančiušem była już mowa. Zachowała się też licząca bez mała 40 listów korespondencja z Teodorem Narbuttem, autorem 9 tomów *Dziejów starożytnych narodu litewskiego*⁵⁵, opublikowanych wcześniej niż praca Daukantasa. A przy tym absolwentem Uniwersytetu Wileńskiego z początków jego istnienia, potem żywo zainteresowanym rozwojem prowadzonych tam badań historycznych.

W salach wykładowych Uniwersytetu Wileńskiego spletały się więc biografie, a w środowisku z nim związanym rodziły się i kumulowały idee i wizje litewskiej przeszłości i przyszłości, które kilka dekad później stały się istotną inspiracją dla czołowych postaci litewskiego ruchu narodowego, jak współtwórca i redaktor „Aušry” Jonas Basanavičius czy nazywany „królem przemysłowców książek” Jurgis Bielinis, który ukończył edukację na gimnazjum, a dzieje Litwy poznawał z publikacji, które przenosił przez granicę – zanim sam zaczął o nich pisać⁵⁶.

⁵³ M. Litwinowicz-Drożdźiel, dz. cyt., s. 119.

⁵⁴ J. Girdzijauskas, *Simonas Daukantas*, w: *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, dz. cyt., s. 643.

⁵⁵ Zob. T. Narbut, *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, T. 1–9, Wilno 1835–1841 (każdy z tomów był opatrzony podtytułem, odpowiadającym wyróżnianemu przez Narbutta zagadnieniu lub epoce).

⁵⁶ Zob. J. Bassanawiczius [Basanavičius], *Apie senoves Lietuwas piles*, „Ausra” 1883, nr 1, s. 15–18, i nr 2, s. 36–41; S. Daukantas, *Pasakojimai apie veikalus lietuvių tautos senovėje, paraszyti per Simoną Daukantą, Philosophijos Magistrą, 1850 metuose [Lietuvos istorijos tęsinys iki Liublino unijos, laisvai atpasakotas J. Bielinio]*, Bitėnai 1899. Pozycja ta, będąca w istocie połączeniem dwóch wydawnictw, zasługuje na omówienie w osobnym artykule.

V

„Zaprowadzenia przy Uniwersytecie Wileńskim nauki języka litewskiego dawno powszechność życzy. Uskutecznić to całę nie trudno, z małym kosztem”⁵⁷ – przekonywał Kazimierz Kontrym w memoriale zatytułowanym *Język litewski*, datowanym na 17 maja 1822 roku i adresowanym do kuratora okręgu, ks. Czartoryskiego. Kontrym zapisał się w historii przede wszystkim jako opiekun biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, powołany na stanowisko pomocnika bibliotecznego jeszcze w 1805 roku z rekomendacji profesora Ernesta G. Grodecka, współtwórca Towarzystwa Szubrawców i redaktor – od 1815 roku – reaktywowanego „Dziennika Wileńskiego” oraz „Wiadomości Brukowych”. Jak się wydaje, były to jedynie najbardziej znane wymiary jego działalności. Stanisław Pigoń nazywa go „cichym inicjatorem”⁵⁸. I rzeczywiście, Kontrym, mający znakomity kontakt z młodzieżą akademicką, był pomysłodawcą i patronem kół studenckich i założycielem Towarzystwa wspierania niedostatecznych uczniów⁵⁹. Wystąpił z inicjatywą utworzenia katedry orientalistyki, przedstawiając Czartoryskiemu dopracowany projekt, w którym wskazywał nawet kandydata na profesora katedry. Tak samo było z jego pomysłem utworzenia katedry lituanistycznej, zaprezentowanym w memoriale. Jego autor przypominał, że język litewski jest językiem wsi w guberniach podległych wileńskiemu okręgowi naukowemu. Zwracał przy okazji uwagę, że język ten używany jest także na obszarze Prus, gdzie „odbywają się w nim i interesa handlowe” i dodawał, że w Królewcu istnieje taka katedra. Uzasadnienie projektu miało więc charakter pragmatyczny. Na stanowisko proponował Leona Uwojnia, który miał być znawcą „starożytności litewskich” i autorem nieukończonego jeszcze słownika etymologicznego języka litewskiego. Kontrym sugerował nawet, ile powinna wynosić pensja wykładowcy – całość była więc szczegółowo przemyślana.

Ambitny projekt Kontryma nie został nigdy zrealizowany. Odwoływał się do niego sam Czartoryski w sprawozdaniu końcowym z 1824 roku, pisząc: „W stolicy Litwy powinno się zaprowadzić kurs litewskiego albo żmudzkiego, jako ciekawostki ułatwiającej badania historyczne i zachęcającej do nich [to też argument Kontryma – przyp. M. N.] oraz jako narzeczy, którym mówi jeszcze liczna ludność”⁶⁰. To wsparcie jednak nie przyniosło żadnego rezultatu. Nieprowadzenie projektu można tłumaczyć dwojako. Przede wszystkim Uniwersytet,

⁵⁷ S. Pigoń, *Projekt katedry języka litewskiego w dawnym Uniwersytecie Wileńskim*, w: tegoż, *Z dawnego Wilna...*, dz. cyt., s. 27.

⁵⁸ Tamże, s. 24.

⁵⁹ M. Brensztejn, *Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie do roku 1832*, Wilno 1925, s. 65.

⁶⁰ Cyt. za: D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie...*, dz. cyt., s. 266.

choć realnie odzwierciedlający wielokulturowość byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, służyć miał sprawom polskim. Większość kadry profesorskiej nie widziała powodu, aby wspierać działania podnoszące status „narzeczka chłopskiego”. Wprost przeciwnie. Trzeba tu przypomnieć, że Akt potwierdzenia Uniwersytetu Wileńskiego w rozdziale 9 zawierał następujące zarządzenie: „Nadto jeszcze należy do cenzury Uniwersytetu dozór nad wszystkimi drukarniami w jego Wydziale”⁶¹. Funkcję cenzorów sprawowali wybierani profesorowie (pełnił ją nawet Lelewel), do których obowiązków należało m.in. zatwierdzanie tekstów do druku lub ich odrzucanie. Zdarzało się, że rosyjscy zwierzchnicy uczelni zarzucali cenzorom zbytnią łagodność w ocenianiu rękopisów, rzadko jednak dotyczyło to książek litewskich. W 1824 roku cenzor i wykładowca literatury Leon Bobrowski uniemożliwił wydanie drugiego tomiku wierszy piszącego po litewsku poety Antanasa Strazdasza (Antoniego Drozdowskiego). Podobny los spotkał gramatykę języka litewskiego, przygotowaną przez bazylianina Aleksandra Butkevičiusa (Aleksandra Butkiewicza). Tutaj sprawa toczyła się długo i trafiła nawet do Petersburga, ale w trakcie tych „wędrowek” po urzędach cenzorskich rękopis zaginął⁶². Akceptacji cenzorów nie uzyskały też tomiki poetyckie Petrasa Rapolasa Aleknavičiusa. Jeśli na takie przeszkody natrafiały publikacje, zrozumiałe jest, że pomysł uruchomienia katedry lituanistycznej tym bardziej nie mógł spotkać się z życzliwym przyjęciem.

Ale memoriał pojawił się również – by tak rzec – w niesprzyjającym czasie. Wkrótce miało przybrać na sile śledztwo wymierzone w związki młodzieży wileńskiej. Wielu profesorów, w tym niemal wszyscy rzecznicy idei litewskiej, zostało zmuszonych do opuszczenia uczelni. Zrezygnował ze stanowiska kuratora sam Czartoryski. Wreszcie pod koniec 1824 roku odszedł także Kontrym. Nie został prawie nikt, komu mogłoby zależeć na rozwoju studiów lituanistycznych.

A jednak na memoriał Kontryma spojrzeć można nie tylko w kontekście porażki pewnej idei. Powstał on przecież w odpowiedzi na realną potrzebę. Czy pisząc o „powszechności”, która „życzy” nauki języka litewskiego, bibliotekarz miał na myśli tylko ludność gubernialnych prowincji, czy również społeczność akademicką?

Refleksja nad językiem litewskim na Uniwersytecie Wileńskim sięgała jego początków, a impuls przyszedł z Warszawy. W 1804 roku, w reakcji na zapytania dotyczące języka litewskiego, historii i folkloru, skierowane przez warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, w Wilnie powołano specjalną komisję złożoną z profesorów Uniwersytetu, której zadaniem było przygotowanie odpowiedzi. Jak

⁶¹ Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu w Wilnie, dz. cyt., s. 5.

⁶² Zob. V. Biržiška, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, T. II: XVIII–XIX amžiai, Vilnius 1990, s. 375.

pisze Girdzijauskas, efekty pracy komisji były „bardzo skromne”⁶³, bo też brakowało w niej specjalistów, ale pierwszy krok został wykonany.

W latach rozkwitu uczelni wspieraniem inicjatyw podnoszących rangę języka litewskiego byli zainteresowani przede wszystkim ci profesorowie, którzy tworzyli grono miłośników litewskich starożytności. Lelewel, o czym już wspomniano, korespondował z Dionizaszem Pošką, przysyłał mu także książki i materiały dotyczące dziejów Litwy, na podstawie których podziwiając profesora pisarz ziemski tworzył własne prace o ambicjach historycznych. Najistotniejsze miejsce w dorobku Poški zajmują wiersze, w tym krótki, najbardziej znany poemat *Mužikas Žemaičių ir Lietuvos*, opublikowany dopiero w 1886 roku na łamach „Aušry”⁶⁴, a zatem pośmiertnie, jak niemal wszystkie jego utwory. W owym czasie poeta i badacz-amator zasłynął jednak przede wszystkim jako posiadacz uchodzącej za muzeum kolekcji artefaktów z przeszłości Litwy, zebranych w pniu starego dębu, zwanego Baublis, uwiecznionego przez Mickiewicza w *Panu Tadeuszu*⁶⁵. Być może również z tego powodu znali go i współpracowali z nim Onacewicz i profesor Zachariasz Niemczewski, matematyk, dziekan i cenzor, a zarazem z zamiłowania filolog, znający litewski. A także Iwan Łobojko, pochodzący z Ukrainy profesor języka i literatury rosyjskiej, zatrudniony wiosną 1822 roku i początkowo traktowany przez studentów podejrzliwie, a potem wykładowca, który „bardziej niż inni profesorowie związany był z pisarzami litewskimi”⁶⁶, i który po litewsku nie mówił, ale chciał się nauczyć. Zaangażowanie tego grona nie ograniczało się do wymiany uwag i ciekawostek naukowych. W 1822 roku Lelewel i Łobojko na polecenie kanclerza Nikołaja Rumiancewa przystąpili do opracowania pełnego wydania *III Statutu Litewskiego*. Także z tego powodu, ale zapewne głównie dla celów naukowych, Łobojko podjął działania zmierzające do utworzenia mapy zasięgu języka litewskiego⁶⁷.

Co chyba najważniejsze, profesorowie-miłośnicy Litwy zachęcali studentów – Lelewel na wykładach z historii powszechnej, Onacewicz na kursie dziejów ziem litewskich, Daniłowicz na zajęcia z prawa litewskiego – do poszukiwań lituanistycznych. Zachęty te przynosiły efekty, zwłaszcza wśród studentów litewskojęzycznych. Grupie tej, o czym była już mowa, przewodził Simonas Stanevičius.

⁶³ J. Girdzijauskas, *Kultūrinis literatūros kontekstas*, w: *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, dz. cyt., s. 32.

⁶⁴ Dijonyzas Poszka, *Žemaičiu ir Lietuvos mužikas*, „Ausra” 1886, nr 1, s. 10–14.

⁶⁵ Zob. A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie*, Lwów 1898, s. 98. O pradawnym drzewie i właścicielu muzeum pisze Mickiewicz również w objaśnieniu pod tekstem utworu.

⁶⁶ V. Maciūnas, *Šis tas apie Pošką (sąryšyje su M. Brensztejno monografija)*, „Vairas” 1935, nr 10, s. 284.

⁶⁷ Zob. D. Beauvois, *Rzeczpospolita polsko-litewska w XVIII wieku i pięć narodów na jej obszarach w wieku XIX*, w: *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, dz. cyt., s. 290.

Absolwent znakomitego wtedy gimnazjum w Krożach⁶⁸, zaprzyjaźniony z rodziną Platerów (był prawdopodobnie korepetytorem Jerzego Platera) rozpoczął studia na Wydziale Literatury i Sztuk Wyzwolonych w 1822 roku. Był słuchaczem wykładów Groddecka, Lelewela i Łobojki, być może również Onaczewicza, poznawał więc wzorce klasyczne, a jednocześnie trafiał tam, gdzie kwitła myśl lituanistyczna. Zdaniem Girdijauskasa 1823 rok, gdy Stanevičius zakończył pierwszy i rozpoczął drugi rok studiów, był jednym z najważniejszych w jego biografii twórczej. Wtedy właśnie dokonał pierwszych tłumaczeń na język litewski z polskiego i z łaciny⁶⁹. Przygotował też do druku fragmenty *Postylli* Mikalojusza Daukšy⁷⁰, XVI-wiecznego dzieła uważanego za jedną z najważniejszych prób autonomizacji języka litewskiego i podniesienia jego rangi. W tym też roku powstała oda *Šlovė Žemaičių*, pełniąca rolę zbliżoną do *Ody do młodości* Mickiewicza. Oda ukazała się drukiem dopiero w 1829 roku – był to dla Stanevičiusa kolejny ważny rok, w którym dał się poznać i jako pisarz, a przy tym autor utworów znacznie już dojrzałych językowo, i jako filolog, i jako autor zbioru pieśni żmudzkich⁷¹, dedykowanego Adolfowi Przeciszewskiemu – koledze ze studiów, przyszłemu uczestnikowi powstania listopadowego i marszałkowi szlachty powiatu rosieńskiego, który wspierał litewskojęzyczne publikacje Stanevičiusa finansowo.

Kolegą Stanevičiusa z lat uniwersyteckich był też Kajetonas Nezabitauskis-Zabitis (Kajetan Niezabitowski). Student Wydziału Nauk Moralnych i Politycznych od 1821 roku, asystował profesorowi Łbojce w podróży po Żmudzi, której celem było zbieranie danych o zasięgu występowania języka litewskiego. Być może badania te zainspirowały go do podjęcia swoistej pracy u podstaw: w 1824 roku (ostatnim roku studiów) przygotował do druku ilustrowany litewski elementarz, dedykowany Łbojce, opublikowany z aneksem – pierwszą bibliografią piśmiennictwa litewskiego⁷². Wariant tej bibliografii w języku polskim ukazał się w tym samym roku

⁶⁸ W bibliotece gimnazjum, jednej z najlepszych bibliotek szkolnych na ziemiach litewskich, znajdowały się m.in. zabytki piśmiennictwa litewskiego.

⁶⁹ *Apey darima walge ysz kiarpui islandu pagal datiryma Teodora Branderburga... pardieja ysz lankyszka S.S. Žemaytys*, Wilno 1823 oraz [Ch. F. Lhomond] *Istoryia szwenta ysz lotinyszka ližuwia pardieta ant žemaytyszka par Symona Stanewicze žemayty*, Wilno 1823.

⁷⁰ [Mikalojus Daukša], *Wyjętek z kazań żmudzkich*, Wilno 1823. Stanevičius przygotował dwie książeczki pod tym samym tytułem, każda z nich zawierała jedno z kazań Daukšy.

⁷¹ Oda ukazała się w publikacji: *Szeszes pasakas Symona Stanewiczes žemaycze yr antras szeszes Kryžža Donalajczia Lituwynynka Prusa*, Wilno 1829 (wydanie zawierało też baśnie Kristijonasa Donelaitisa). Istotną pracą filologiczną była przedmowa Stanevičiusa do dzieła *Trumpas pamokimas kalbos lituwyszkos arba žemaytyszkos*, Wilno 1829. Zbiór pieśni: *Daynas žemayčiu suryntas yr yszdutas par Symona Stanewicze. Mokslynynka Lyteraturas yr Gražiuju Prytiryumu*, Wilno 1829. Był to pierwszy zbiór pieśni litewskich wydany na obszarze Litwy.

⁷² *Naujas mokslas skaytima diel mažū waykū Žemayčiu yr Lietuwos... par Kajetona Niezabitauski mokityni Akademios Wilniaus*, Wilno 1824, z dodatkiem *Surinikimas wysokiu rasztu*

w „Dzienniku Wileńskim”⁷³. Już rok wcześniej Nezabitauskis-Zabitis rozpoczął prace nad słownikiem „litewsko-żmudzko-polskim” i gramatyką żmudzko-litewską. Oba te przedsięwzięcia lingwistyczne nie zostały opublikowane, warto jednak dodać, że reprezentowały tendencję: podobnych słowników i gramatyk powstało (lub powstawało) w I połowie XIX wieku co najmniej kilkanaście, choć niewiele z nich spełniało obowiązujące wówczas kryteria opracowań naukowych. W 1825 roku autor bibliografii opuścił Wilno w związku z dramatycznymi wydarzeniami na uczelni i wyjechał do Warszawy. Co ciekawe, oddalenie się od Uniwersytetu oznaczało w jego przypadku również powolne oddalanie się od pisania po litewsku i tematyki lituanistycznej, niemniej powracał do niej okazjonalnie i nie jako autor, m.in. pomagając Oskarowi Kolbergowi w tłumaczeniu dain – litewskich pieśni ludowych.

Nie wszyscy reprezentanci ruchu lituanistycznego byli związani z Uniwersytetem bezpośrednio lub w zbliżonym czasie. Silvestras Valiūnas (Sylwester Walenowicz), autor *Biruty*⁷⁴, wiersza w owym czasie tak popularnego, że jego autorstwo przypisywano różnym poetom litewskojęzycznym, a wielu badaczy uznało go nawet za dainę, bo jako daina funkcjonował wśród ludu, rozpoczął studia na uczelni znacznie wcześniej, bo w 1808 roku, ale rychło je przerwał, prawdopodobnie z braku funduszy. Jako słuchacz seminarium duchownego uczęszczał jednak na wykłady profesorów uniwersyteckich i prowadził korespondencję (nierzadko wierszowaną) ze Stanevičiusem, a *Biruta* powstała prawdopodobnie w 1823 roku, w okresie szczególnie owocnym w dziejach ruchu. Ksiądz-poeta Antanas Strazdas, uważany za jednego z najwybitniejszych liryków litewskojęzycznych tej epoki, miał co prawda przykre doświadczenia z uniwersytecką cenzurą, ale w młodości sam był studentem Szkoły Głównej Litewskiej, a zdaniem Girdzijauskasa, wykładający wówczas profesorowie, jak Hieronim Stroynowski czy Tomasz Hussarzewski, potem nauczyciel Lelewela, mieli istotny wpływ na jego postrzeganie historii i literatury⁷⁵. Juozas Arnulfas Giedraitis (Józef Arnulf Giedroyc), autor pierwszego przekładu *Nowego Testamentu* na język litewski⁷⁶, był już biskupem żmudzkim,

Lietuwyszku, Žemaytyszkų yr Prusyszkay Lietuwyszku, teypogi kitu rasztininku duodancziū žinė apej ta liežuwi.

⁷³ *Wiadomość o Literaturze Litewsko-Żmudzkiej, czyli zbiór rozmaitych dzieł Litewsko-Żmudzkich i Prusko-Litewskich (o których tylko dowiedzieć się można było), od naydawniejszych czasów aż dotąd... zebrana przez K. Niezabitońskiego Żmudzina, „Dziennik Wileński” 1824, T. 1, s. 381–389, 543–546, T. 2, s. 112, 231–232.*

⁷⁴ *Biruta, „Kolumb. Pamiętnik podróży” 1828, T. 1, nr 4, s. 200–202. Tekst został opublikowany w oryginalnej wersji językowej.*

⁷⁵ J. Girdzijauskas, *Literatūros žanrai ir jų kūrėjai. Poezija*, w: *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, dz. cyt., s. 295.

⁷⁶ *Naujas Istatimas Jezaus Christaus Wieszpates musu lietuwiszku ležuwiiu iszgulditas par Jozapa Arnulpa kunigaykshti Giedrayti wiskupa Žemayciū, ženklina s. Stanislovo, Vilnius 1816.*

gdy powstawał Imperatorski Uniwersytet Wileński, nie mógł więc należeć do opisywanego tu kręgu, ale „generacja uniwersytecka” uznała go za swego patrona. Uniwersytet Wileński nie był więc z pewnością odizolowanym źródłem myśli lituanistycznej i „nacjonalizmu etnolingwistycznego”, ale był ośrodkiem tych zjawisk, w którym idea narodowa, oparta na razie tylko na fundamencie kulturowym, nie politycznym, znajdowała swe pierwsze dojrzałe emanacje, choć nie ujęte jeszcze ani w program, ani w zorganizowane działanie.

VI

„Bez wątpienia, liczba szkół i szkółek na Żmudzi dostateczną była do podniesienia cywilizacyi. Każdy mieszkaniiec miał wówczas pod bokiem szkółkę parafialną, a szkoły wyższe nie dalej, jak o dwie lub trzy mile. [...] Jakoż istotnie liczba uczących się była wielka. Więcej, niż połowa ludności żmudzkiej umiała czytać, i rzadko kogo tak z mężczyzn, jak z niewiast, widzieć można było w kościele bez książki. Szkoły wyższe, tak blisko siebie leżące, miały w średniej propozycyi każda nie mniej jak pięćset uczniów”⁷⁷ – wspominał Tomasz Dobszewicz. Pod względem gęstości sieci szkół wileński okręg naukowy przodował w całym Imperium Rosyjskim. Z podległych mu guberni, zwłaszcza z guberni wileńskiej, obejmującej ziemię żmudzkie, rekrutowała się też zdecydowana większość studentów Uniwersytetu Wileńskiego (w roku akademickim 1822/1823 było to 287 studentów na 826)⁷⁸. Jak stwierdzają Aleksandravičius i Kulakauskas, wysoki poziom nauczania na Uniwersytecie przekładał się na wysoki poziom kształcenia w podporządkowanych ośrodkowi wileńskiemu szkołach⁷⁹. Jakość dydaktyki nie mogła rzecz jasna przyczyniać się wprost do kształtowania litewskiej świadomości narodowej, skoro w szkołach średnich nie nauczano żadnego przedmiotu po litewsku. Oznaczała jednak, że lekcje przynosić będą również nowoczesne treści, w tym echa ówczesnej refleksji o narodzie w ogóle. Szkoły najlepsze, jak gimnazjum w Krożach, mogły więc przygotowywać przyszłych twórców i – co równie ważne – odbiorców druków lituanistycznych.

Znaczenie Uniwersytetu jako centrum kultury nie ograniczało się do kurateli nad okręgiem szkolnym. Istotnym aspektem zewnętrznej aktywności kulturalnej był redagowane przez pracowników uczelni czasopisma wileńskie. W zakresie propagowania wiedzy, w tym lituanistycznej, konkurowały ze sobą dwa tytuły, nawiązujące w nazwach do istniejących wcześniej wydawnictw: „Dziennik Wileński” i „Tygodnik Wileński”.

⁷⁷ T. Dobszewicz, *Wspomnienia czasów, które przeżyłem*, Kraków 1883, s. 72–73. W cytacie zachowałem pisownię oryginalną.

⁷⁸ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, dz. cyt., s. 44.

⁷⁹ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, dz. cyt., s. 265.

„Dziennik Wileński” powstał pierwotnie w 1805 roku z inicjatywy Tadeusza Czackiego jako periodyk poświęcony badaniom i dokonaniom środowiska profesorskiego uczelni. Szybko jednak wśród jego współtwórców doszło do nieporozumień i rozłamu, związanego z dysproporcją w prezentowaniu poszczególnych nauk, a w rezultacie pismo upadło już po roku. Odrodziło się w styczniu 1815 roku pod redaktorską opieką Kazimierza Kontryma. Funkcja tytułu się nie zmieniła – „Dziennik” miał nadal służyć encyklopedycznemu w formie przeglądu osiągnięć i kierunków zainteresowań uczelni. Jako że kierował nim orędownik myśli lituanistycznej, na jego łamach znalazło się miejsce dla takiej właśnie tematyki. Prócz wspomnianej już, opublikowanej w 1824 roku bibliografii piśmiennictwa litewskiego Nezabitauskisa zamieszczano przede wszystkim artykuły i materiały historyczne. W numerze z 1821 roku ukazał się zarys biografii księcia Witolda pióra Antoniego Hlebowicza⁸⁰. W marcu następnego roku swoistym aneksem do pracy Hlebowicza była publikacja jednego z dekretów Wielkiego Księcia z komentarzem Szymona Żukowskiego⁸¹. W 1823 roku czytelnicy mogli zapoznać się z tekstem profesora Łobojki o starożytnych grobowcach na ziemiach żmudzkich⁸², któremu towarzyszył *Spis starożytnych zabytków* znajdujących się w kolekcji Dionizasa Poški, sporządzony przez Nezabitauskisa. Mniej natomiast interesowała redaktorów literatura współczesna i kultura ludowa.

Łukę tę wypełniały publikacje na łamach „Tygodnika Wileńskiego”. Tytuł, nawiązujący do ukazującego się bardzo krótko na początku stulecia pisma studenckiego, wskrzeszony został dzięki staraniom Joachima Lelewela. Zgodnie z zaprzątnieniami młodego historyka, miał być przeciwwagą dla elitarnego „Dziennika” i w sposób przystępny przedstawiać czytelnikom nowe opracowania naukowe, teksty literackie i materiały etnograficzne. Jednym z najciekawszych przedsięwzięć podjętych przez redaktorów było publikowanie ludowych pieśni litewskich – dain. Kilka z nich przygotował do druku Leon Rogalski⁸³, najwięcej jednak zaoferował pismu Emerikas Stanevičius (Emeryk Staniewicz), kolejny student Uniwersytetu Wileńskiego (a w okresie publikacji dain jeszcze gimnazjalista), jak się wydaje, niespokrewniony z Simonasem Stanevičiusem, ale dzielący jego

⁸⁰ A. Hlebowicz, *Krótki rys życia Witolda, Wielkiego Księęcia Litewskiego*, „Dziennik Wileński” 1821, T. 1, nr 4, s. 377–404.

⁸¹ *Dekret W.X.L. Witolda, względem sporów na ów czas zaszytych o łowy między biskupem wileńskim a Wikhailem, z krótkim jego opisaniem*, oprac. Szymon Żukowski, „Dziennik Wileński” 1822, T. 1, nr 3, s. 399–400.

⁸² J. Łobojka, [I. Łobojko], *Groby olbrzymie na Żmudzi i inne zabytki starożytności tego kraju, z rękopismu rossyjskiego*, „Dziennik Wileński” 1823, T. 2, nr 6, s. 145–157.

⁸³ L. Rogalski, *Piosenka pospólstwa litewskiego przełożona po polsku*, „Tygodnik Wileński” 1819, T. 8, nr 149, s. 254–256; *Piosenka weselna ludu litewskiego, przełożona na polski przez Leona Rogalskiego*, „Tygodnik Wileński” T. 10, nr 176, s. 381.

lituanistyczne pasje. Był on więc autorem tłumaczeń piętnastu pieśni, ukazujących się w tygodniku od 1819 do 1820 roku⁸⁴. Zdaniem badaczy, autentyczność niektórych pieśni budzi wątpliwości – charakterystyka stylistyczna i językowa sugeruje, że mogły to być utwory własne autora, podawane jako dainy. Niemniej jednak nawet „spreparowana” twórczość ludowa mogła inspirować do zainteresowania się tematem – i do identyfikacji z językiem i przekazem.

Udział w propagowaniu idei litewskiej miały też nawet ściśle powiązane z Uniwersytetem „Wiadomości Brukowe”, organ Towarzystwa Szubrawców. W szczególności sposób, poprzez subtelną drwinę – jak nakazywał satyryczny ton pisma – z bezkrytycznego entuzjazmu miłośników litewskich starożytności, wynajdujących ślady mitycznej Litwy, z naiwności ich wiary w wyjątkowość opisywanej przez nich kultury, a w pewnym stopniu z samej fascynacji „odkrytą” litewskością. Nie oszczędzano więc ani zwolenników karkołomnych tez etnogenetycznych, ani „rekonstruktorów” podejrzanie rozbudowanej litewskiej mitologii, ani poszukiwaczy coraz starszych litewskich manuskryptów⁸⁵. Niemniej satyra pisana z poziomu refleksji akademickiej i ufundowana na znajomości rzeczy może nobilitować swój przedmiot, a na pewno skłaniać do zastanowienia, zaś jak przekonuje Maciūnas, artykuły w „Wiadomościach” dowodzą, że „ruch litewski początku XIX wieku był Szubrawcom mniej więcej znany”⁸⁶.

Trzeba też w końcu wspomnieć o instytucjach, które zaistniały w kulturalnym krajobrazie Wilna dzięki Uniwersytetowi, przetrwały jego likwidację i przyczyniły się do kształtowania litewskiej świadomości narodowej. Otóż przy Uniwersytecie działała na mocy umowy podpisanej 24 kwietnia 1806 roku drukarnia Józefa Zawadzkiego, będąca do 1827 roku oficyną wydawniczą uczelni. Nowoczesny i dobrze zarządzany zakład Zawadzkiego zdobył sobie miejsce w dziejach wileńskiego romantyzmu, a po latach potomkowie założyciela mieli swój udział w przetrwaniu i rozwoju piśmiennictwa litewskiego, drukując m.in. litewskojęzyczne kalendarze Laurynasa Ivinskisa (Wawrzyńca Iwińskiego). Efektem zabiegów kadry profesorskiej Uniwersytetu było także powstanie pierwszych wileńskich Towarzystw społecznych i naukowych: Typograficznego, które gorliwie i hojnie wspierało od 1818 roku wydawanie „Dziennika Wileńskiego”, Dobroczynności,

⁸⁴ Wszystkie publikacje z tego cyklu opatrzone były tytułem: *Śpiewy ludu litewskiego na wiersz polski przełożone przez Emeryka Staniewicza* i obok tłumaczeń zawierały wersje oryginalne. Znajdujemy je w następujących numerach „Tygodnika Wileńskiego”: 1819, T. 8, nr 153, s. 377–380; 1820, T. 9, nr 155, s. 56–58, nr 157, s. 118–121, nr 159, s. 177–178; 1820, T. 10, nr 166, s. 9–15, nr 171, s. 187–192; 1822, T. 3, nr 3, s. 58–62.

⁸⁵ Zob. *Skrzynia żelazna z manuskryptami*, „Wiadomości Brukowe” 1818, nr 75, s. 73–75.

⁸⁶ V. Maciūnas, *Lietuviškieji dalykai Vilniaus šubravų satyroje*, „Mūsų senovė”, T. II, nr 1, Kaunas 1937, s. 10.

którego współorganizatorem w 1807 roku był profesor medycyny Joseph Frank, oraz przede wszystkim Wileńskiego Towarzystwa Medycznego, działającego od 1805 roku. Działalność Towarzystwa wykraczała poza jego statutowe ramy: było organizacją nie tylko medyczną, ale i faktycznie wileńską. Jednym z najbardziej znanych członków Towarzystwa pozostaje Jan Kazimierz Wilczyński, inicjator i realizator niezwyklego przedsięwzięcia wydawniczego, jakim było *Album Wileńskie*, uznawanego za cenny dokument kultury regionu także przez Litwinów⁸⁷.

A zatem również w murach i otoczeniu Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego rodziła się litewska świadomość narodowa. Nie była to jeszcze nowoczesna świadomość litewskiego patrioty-nacjonalisty z początków XX wieku, ufundowana na konfrontacyjnym przekonaniu o własnej odrębności i potrzebie jej politycznej manifestacji i instytucjonalizacji. Ale nie było to już także zdefiniowane przez przeszłość poczucie przynależności do społecznej i lokalnej wspólnoty spadkobierców nieistniejącego już i coraz bardziej mitologizowanego organizmu państwowego. Lata działania Uniwersytetu wyznaczają stadium przejściowe, swoistą fazę liminalną, w której z pasji i prób lingwistycznych, historycznych i etnograficznych wyłaniają się sygnały emancypacji o znacznie rozleglejszym charakterze.

Bibliografia

- Aleksandravičius E., Kulakauskas A., *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, przeł. B. Kałęba, Kraków 2003.
- Alma Mater Vilniensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, red. A. Bumblauskas i in., Vilnius 2012.
- Apey darima walge ysz kiarpui islandu pagal datiryma Teodora Branderburga... pardieja ysz lankyszka S.S. Žemaytys*, [przeł. na litewski Simonas Stanevičius], Wilno 1823.
- Bairišauskaitė T., Mediškuskienė Z., Miknys R., *Lietuvos istorija. VIII tomas, I dalis. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*, red. Rimantas Miknys, Vilnius 2011.
- Bardach J., *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX–XX wieku*, w: tegoż, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.
- Bardach J., *Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX wieku*, w: *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. Jurkiewicz, Poznań 1999.
- Bassanawiczius J. [Jonas Basanavičius], *Apie senoves Lietuwos piles*, „Auszra” 1883, nr 1.

⁸⁷ Zob. Jonas Kazimieras Vilčinskis (1806–1885) ir jo leidiniai. *Parodos katalogas*, red. Vladas Gasiūnas, Romuladas Budrys, Vilnius 1996, s. 17–32.

- Beauvois D., *Rzeczpospolita polsko-litewska w XVIII wieku i pięć narodów na jej obszarach w wieku XIX*, przeł. J. M. Kłoczowski, w: *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, T. 1, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000.
- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, Tom 1: *Uniwersytet Wileński*, przeł. I. Kania, Lublin 1991.
- Bieliński J., *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, T. 1 i 2, Kraków 1899–1900.
- Biruta, „Kolumb. Pamiętnik podróży” 1828, T. 1, nr 4.
- Biržiška V., *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, T. II: XVIII–XIX amžiai, Vilnius 1990.
- Biržiška V., *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, T. III: XIX amžius, Vilnius 1990.
- Brensztejn M., *Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie do roku 1832*, Wilno 1925.
- Bukowiec P., *Dwujęzyczne początki nowoczesnej literatury litewskiej*, Kraków 2008.
- Daniłowicz I., *Wiadomość o właściwych litewskich latopiscach*, „Athenaeum”, Wilno 1841, t. 6.
- Daukantas S., *Darbay senuju Lituwui yr Žemaycziu 1822*, oprac. Vaclovas Biržiška, Mykolas Biržiška, Kaunas 1929.
- Daukantas S., *Pasakojimai apie veikalus lietuvių tautos senovėje, paraszyti per Simoną Daukantą, Philosophijos Magistrą, 1850 metuose [Lietuvos istorijos tęsinys iki Liublino unijos, laisvai atpasakotas J. Bielinio]*, Bitėnai 1899.
- [Daukša Mikalojus], *Wyiątek z kazań żmudzkich*, Wilno 1823.
- Daynas žemaycziu surynktas yr yszdutas par Symona Stanewicze. *Mokslynynka Lyteraturas yr Gražiujų Prytiryumu*, Wilno 1829.
- Dekret W.X.L. Witolda, względem sporów na ów czas zaszłych o łowy między biskupem wileńskim a Wikhayłem, z krótkiem jego opisaniem, oprac. S. Żukowski, „Dziennik Wileński” 1822, T. 1, nr 3.
- Dębicki L., *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie, Lwów 1888*.
- Dobszewicz T., *Wspomnienia czasów, które przeżyłem*, Kraków 1883.
- Eksteins M., *Święto wiosny. Wielka Wojna i narodziny nowego wieku*, przeł. K. Rabińska, Warszawa 1996.
- Hartley L. P., *Posłaniec*, przeł. R. Grzybowska, Warszawa 1978.
- Hlebowicz A., *Krótki rys życia Witolda, Wielkiego Księżęcia Litewskiego*, „Dziennik Wileński” 1821, T. 1, nr 4.
- Hroch M., *Powstanie małych narodów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej*, przeł. A. Szczukova, Warszawa 2020.
- Jonas Kazimieras Vilčinskis (1806–1885) ir jo leidiniai. *Parodos katalogas*, red. Vladas Gasiūnas, Romuladas Budrys, Vilnius 1996.
- [Jucewicz L. A.], *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów skreślona przez Ludwika z Pokiewia*, Wilno 1846.
- Kamińska J., *Universitas Vilnensis 1793–1803. Od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa 2012.

- Kuoksztis J. S. [J. Šliūpas], *Simanas Daukantas, Lietuwas rasztininkas*, „Auszra” 1883, nr 1.
- Laukys J. [Simonas Daukantas], *Budą Senowęs – Lėtuwiū Kalnienū ir Zámajtiū*, Sankt Petersburg 1845.
- [Lhomond Ch. F.], *Istoria szwenta ysz łotynyszka ližuwia pardieta ant žemaytyszka par Symona Stanewicze žemayty*, Wilno 1823.
- Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, red. J. Girdzijauskas, Vilnius 2001.
- Lietuvos istorija*, red. Adolfas Šapoka, Vilnius 1989 (reprint wydania *Lietuvos istorija*, red. Adolfas Šapoka, Kaunas 1936).
- Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane. Tom II*, Poznań 1879.
- Litwinowicz-Drożdżel M., *O starożytnościach litewskich. Mitologizacja historii w XIX-wiecznym piśmiennictwie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2008.
- Łoboyka J. [I. Lobjoko], *Groby olbrzymie na Żmudzi i inne zabytki starożytności tego kraju, z rękopismu rossyyskiego*, „Dziennik Wileński” 1823, T. 2, nr 6.
- Łossowski P., *Litwa*, Warszawa 2001.
- Łossowski P., *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.
- Maciūnas V., *Lietuviškieji dalykai Vilniaus šubravcų satyroje*, „Mūsų senovė”, T. II, nr 1, Kaunas 1937.
- Maciūnas V., *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje. Susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra*, Kaunas 1939.
- Maciūnas V., *Šis tas apie Pošką (sąryšyje su M. Brensztejno monografija)*, „Vairas” 1935.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie*, Lwów 1898.
- Narbutt T., *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, T. 1–9, Wilno 1835–1841.
- Naujas Istatimas Jezaus Christaus Wieszpates musu lietuwiszku ležuwiu iszgulditas par Jozapa Arnulpa kunigaykszi Giedrayti wiskupa Žiemayciu, ženklina s. Stanislowo*, Wilno 1816.
- Naujas mokslas skaytima diel mažū waykū Žemaycziau yr Lietuwas... par Kajetona Niezabitauski mokityni Akademios Wilniaus*, Wilno 1824.
- Niemojewski M., *Epoka zakazu druku jako geneza litewskiej nowoczesności*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, nr 11.
- Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław 1990.
- O’nacewicz Ż. [I. Ż. Onacewicz], *Rzut oka na pierwotne dzieje Litwy*, „Rocznik Literacki”, Rok trzeci, Petersburg 1846.
- Paszkiewicz D. [Dionizas Poška], *Wyjętek z pszczołki w Baublu, poezje w języku litewskim zbierającej...*, „Dziennik Warszawski” 1829, T. 15, nr 44.
- Pigoń S., *Z dawnego Wilna. Szkice obyczajowe i literackie*, Wilno 1929.
- Piosenka weselna ludu litewskiego, przełożona na polski przez Leona Rogalskiego*, „Tygodnik Wileński” T. 10, nr 176.
- Poszka D. [Dionizas Poška], *Žemaičiu ir Lietuvos mužikas*, „Auszra” 1886, nr 1.
- Rogalski L., *Piosenka pospółstwa litewskiego przełożona po polsku*, „Tygodnik Wileński” 1819, T. 8, nr 149.

- Skarbiec dyplomatów papieżskich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. Z pozgonnych rękopismów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego wydał J. Sidorowicz, T. 1, Wilno 1860, T. 2, Wilno 1862.*
- Skrzynia żelazna z manuskryptami, „Wiadomości Brukowe” 1818, nr 75.*
- Strykowski M., Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi, Warszawa 1846.*
- Szeszes pasakas Symona Stanewiczes žemayczes yr antras szeszes Kryžža Donaļayczia Lituwynynka Prusa, Wilno 1829.*
- Śpiewy ludu litewskiego na wiersz polski przełożone przez Emeryka Staniewicza, „Tygodnik Wileński” 1819, T. 8, nr 153; 1820, T. 9, nr 155, 157, 159; 1820, T. 10, nr 166, 171; 1822, T. 3, nr 3.*
- Trumpa V., Lietuva XIX-tame amžiuje, Chicago 1989.*
- Trumpa V., W poszukiwaniu modelu historii Litwy XIX wieku, przeł. K. Korzeniewska, w: Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach, red. K. Korzeniewska, V. Sirutavičius, Kraków 1999.*
- Tur L. [Ludwik Janowski], Uniwersytet Wileński i jego znaczenie, Lwów 1903.*
- Venclova T., Wilno: mit podziału a mit związku, w: tegoż, Eseje. Publicystyka, Sejny 2001.*
- Wiadomość o Literaturze Litewsko-Żmudzkiej, czyli zbiór rozmaitych dzieł Litewsko-Żmudzkich i Prusko-Litewskich (o których tylko dowiedzieć się można było), od naydawniejszych czasów aż dotąd... zebrana przez K. Niezabitowskiego Żmudzina, „Dziennik Wileński” 1824, T. 1, T. 2.*
- W kręgu sporów polsko-litewskich na przełomie XIX i XX wieku. Wybór materiałów, T. I, red. M. Zaczynski i B. Kałęba, Kraków 2004.*

Źródła internetowe

- Akt potwierdzenia Imperatorskiego Uniwersytetu w Wilnie, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/pu-blication/18078/edition/27190/content> [dostęp: 2.11.2022].*
- Mowa Na zaczęciu Lekcyi Publicznych Historii Powszechney przez W. JX. Tomasza Hussarzewskiego C.M.T.D. Profesora tychże Lekcyi, na zgromadzeniu publicznym dnia 22 Listopada 1784 Roku, <https://polona.pl/item/mowa-na-zaczeciu-lekcyi-publicznych-historii-powszechney-zycie-jx-tomasza,NzgxMDQwODE/> [dostęp: 14.11.2022].*

Marcin Niemojewski

Warsaw University

**THE IMPERIAL UNIVERSITY OF VILNIUS AND THE BEGINNINGS
OF THE LITHUANIAN NATIONAL REVIVAL**

Summary

The process known in the historiographical tradition as the Lithuanian national revival, understood here as the slow transformation of an ethnic nation dominated culturally by its neighbors into a political nation, has been dated to the second half of the 19th century – especially the period after the fall of the January Uprising and the ban on printing in Latin type on Lithuanian lands – and the first decade of the 20th century. However, there are indications that this periodization could be extended to include the period of the Imperial University of Vilnius. The article is an attempt to show the role of the Vilnius University in the awakening of Lithuanian national consciousness and the formation of the Lithuanian national movement. Thus, the subject of consideration here are the activities and explorations of the lecturers, students and collaborators of the Imperial Vilnius University that co-created the Lithuanianist current within its walls, in particular, the flourishing of research and reflection on the history of Lithuanians and Lithuanian lands in its function both critical and mythologizing, the emancipation of the Lithuanian language, including as a literary language, and the importance of the University as a center of science, education and culture in Lithuanian lands.

Keywords: Imperial Vilnius University, Lithuanian national revival, Lithuanian history, Lithuanian language, historical and cultural perspective.